

ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

HERMENEUTIC POTENTIAL OF THE RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL THOUGHT OF THE CRIMEAN KHANATE

Сарабун О.Б.,

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії

Львівського національного університету імені Івана Франка,

Вивчення кримської філософії допомагає нам краще зрозуміти мусульманський світогляд і сучасні зміни в ісламському світі. Ці інтелектуальні зв'язки півдня України в контексті викликів російсько-української війни є для нас надважливим здобутком. Інтеграція інтелектуальної культури Кримського ханства в межі українського національного проєкту зближує нас з численними ісламськими країнами, а також розширює горизонти власної ідентичності, адже сьогодні кримці є невід'ємною частиною української політичної нації. На шляху повноцінної інтеграції кримського суспільства в український інформаційний простір нас чекає потреба деконструкції численних російських імперських міфів, які завжди були способом легітимізації зазіхань на півострів та методом інформаційної війни.

Будучи європейською державою зі значною інклюзією тюркського світу, перед нами стоїть потреба дослідити інтелектуальну спадщину Криму, інтегрувати її духовні здобутки в загальноукраїнський контекст та імплементувати кримську філософію як частину загальної історії української філософії.

Метаконтекстом, в якому розвивалися кримські автори, було інтелектуальне життя Османської імперії, яке рухалося в напрямку модернізації ісламського світу за західним зразком. Універсальний горизонт їхніх зацікавлень складала раціональні науки, а також звернення до сакральних текстів.

Релігійно-філософська спадщина Кримського ханства є самостійною та цілісною традицією. Її можна вважати однією з найбільш динамічних версій посткласичної ісламської філософської думки. Ґрунтовна обізнаність із класикою поєднувалася тут з новаторськими інтелектуальними підходами. Отже, Кримське ханство було одним із потужних центрів ісламського духовного й інтелектуального життя того періоду.

Ключові слова: муфтії, шейх, фікх, калям, суфізм, сура, мектеби, медресе, ісламська герменевтика, тафсір (роз'яснення), таувіль (витлумачення), кадизаделізм, теккіє.

Studying Crimean philosophy helps us better understand the Muslim worldview and modern changes in the Islamic world. These intellectual connections of southern Ukraine in the context of the challenges of the Russian-Ukrainian war are a crucial achievement for us. The integration of the intellectual culture of the Crimean Khanate within the framework of the Ukrainian national project brings us closer to numerous Islamic countries, and also expands the horizons of our own identity, because today Crimeans are an integral part of the Ukrainian political nation. On the path to full integration of Crimean society into the Ukrainian information space, we will need to deconstruct numerous Russian imperial myths, which have always been a way of legitimizing encroachments on the peninsula and a method of information warfare.

As a European state with significant inclusion of the Turkic world, we face the need to explore the intellectual heritage of Crimea, integrate its spiritual achievements into the all-Ukrainian context, and implement Crimean philosophy as part of the general history of Ukrainian philosophy.

The metacontext in which Crimean authors developed was the intellectual life of the Ottoman Empire, which was moving towards the modernization of the Islamic world along Western lines. The universal horizon of their interests was rational sciences, as well as appeals to sacred texts.

The religious and philosophical heritage of the Crimean Khanate is an independent and integral tradition. It can be considered one of the most dynamic versions of post-classical Islamic philosophical thought. A thorough knowledge of the classics was combined here with innovative intellectual approaches. Thus, the Crimean Khanate was one of the powerful centers of Islamic spiritual and intellectual life of that period.

Key words: mufti, sheikh, fiqh, kalam, sufism, surah, mektebs, madrasahs, islamic hermeneutics, tafsir (explanation), tauwil (interpretation), kadizadelism, tekkie.

Постановка проблеми. «Сьогодні кримські татари є частиною української політичної нації. Та для усвідомлення цього факту і українцям, і кримським татарам знадобилося пройти певний шлях. Він не був простим» [1, с. 10]. Перед нами є потреба осмислити феномен включення кримського світоглядного нарративу в загальноукраїнський. Як засвідчує історія, окупація Криму завжди була тимчасовим явищем, відтак ми маємо вже сьогодні готуватися до повноцінної інтеграції крим-

ського суспільства в український інформаційний простір. На цьому шляху нас чекає потреба деконструкції численних російських імперських міфів, які завжди були способом легітимізації зазіхань на півострів та методом інформаційної війни. Нашим злободенним завданням є розповідати справжню історію Криму, невід'ємною частиною якої є його духовна, зокрема релігійно-філософська спадщина.

Один із ключових мусульманських духовних лідерів України, відомий муфтії Шейх Саїд Ісма-

гілов, а сьогодні також бойовий медик Збройних сил України, досліджуючи духовно-інтелектуальну традицію ісламу, відзначає, що *«Україні випала особлива доля, наша країна знаходиться не лише на перехресті всіх доріг, не лише на кордоні Європи з Азією, не лише там, де закінчується історія і починається легенда, але й на місці зустрічі християнства та ісламу»* [2, с. 6]. Він фіксує показовий прецедент, згідно з яким на території Кримського ханства як середньовічної мусульманської держави фактично не було жодного міжрелігійного конфлікту. В той час, як в Європі і на Близькому Сході постійно точилися релігійні війни. І в самому мусульманському світі між різними напрямками ісламу постійно відбувалися протистояння на тлі здійснення різних варіантів релігійної ідентичності. Натомість, ми не спостерігаємо релігійних конфліктів на теренах України, а саме в Кримському ханстві. Через давню традицію високого рівня освіченості кримців (поширеними були мектеби – початкові школи та медресе – вищі школи, аналог європейських університетів), вони навчилися сприймати думку іншого, бачити в ньому не ворога, а побратима, товариша, людину з альтернативними цінностями. Очевидно, що це вміння є назагал пов'язаним зі специфікою української ментальності, що тягнє до відкритості та міжкультурного діалогу. Іслам України має толерантну і ліберальну форму. На противагу цьому, європейське середньовіччя та мусульманський Схід набагато більшою мірою демонстрували тенденцію дихотомічної напруги поміж своїм та чужим, де людина іншої релігії та відмінної ментальної парадигми сприймалася як латентний ворог. Будучи великою європейською державою з великою інклюзією тюркського світу, перед нами стоїть потреба дослідити інтелектуальну спадщину Криму, інтегрувати її духовні здобутки в загальноукраїнський контекст та імплементувати кримську філософію як частину загальної історії української філософії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед дослідників релігійно-філософської спадщини Кримського ханства особливо варто відзначити внесок Михайла Якубовича – сходовознавця, перекладача, дослідника доктринальної та філософської думки ісламського світу. Він очолював Центр ісламознавчих досліджень Національного університету «Острозька академія» (2016-2019 рр.), з 2020 р. – на посаді доцента у Фрайбурзькому університеті (Німеччина). Є автором першого повного перекладу Корану українською мовою з арабської. Рукописи праць, що належать до цієї інтелектуальної традиції Кримського ханства, він відшукував у бібліотеках в Саудівській Аравії, Туреччині, Швейцарії, США (Прінстонський університет). Кримську філософію найбільш послідовно та всебічно вивчали турки, адже Кафа (Феодосія) – культурний центр

Криму входив до складу Османської імперії. Серед сучасних дослідників даної теми також варто відзначити вагомий внесок Саїда Ісмаїлова [3], Ігоря Козловського [4], Руслана Халікова [5], Лариси Якубової [6].

Мета статті. Репрезентувати філософську спадщину мислителів Кримського ханства як цілісну інтелектуальну традицію та включити її у ролі невід'ємного та органічного компоненту в універсальну систему української філософської думки. Така інтеграція сприятиме оновленню нашої ідентичності в контексті численних екзистенційних викликів російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ісламська культура присутня у Східній Європі з 13 ст. і до 18 ст. – спершу Кримський улус, згодом Кримське ханство і в результаті – Османська імперія. Початком становлення філософсько-релігійної думки у Північному Причорномор'ї можна вважати 1-шу пол. 14 ст., коли Кримський улус, який входив до складу Золотої Орди, почав активно ісламізуватися. Крим став важливим пунктом «інтелектуального транзиту» між, наприклад, Середньою Азією та Близьким Сходом. До Криму прибували вчені з Персії і Середньої Азії, а вихідці з Криму продовжували кар'єру в Сирії, Палестині, Єгипті, Малій Азії та навіть Індії. У 15 ст. Золота Орда почала розпадатися, на основі Кримського улусу 1441 р. виникло Кримське ханство. Воно було незалежним, а після 1475 р. стало васалом Османської імперії. «Золота доба» Кримського ханства – це 16-17 ст. 1774 року за умовами Кючук-Кайнарджійського мирного договору між Російською та Османською імперіями, Крим фактично переходив до зони інтересів Російської імперії. 1783 р. Кримське ханство остаточно зникає з політичної мапи світу і перестає бути окремою духовною та інтелектуальною одиницею. Чимало мусульманських інтелектуалів залишають Крим разом із десятками тисяч своїх співвітчизників, адже для них Османська імперія залишається головним орієнтиром.

У 15-16 ст. в Кримському ханстві з'являється плеяда самостійних мислителів, у яких відсутня чітка межа між релігією та філософією, що притаманно ісламській духовній культурі в цілому. Загалом ісламська філософія поділяється на класичну 13-14 ст. і посткласичну 15-18 ст. Філософія Кримського ханства мала лише посткласичний вимір, який демонструє синтез раціонального (логічного) та текстуального (сакрального) підходів. Основними центрами культурного життя регіону були Аккерман (сучасний Білгород-Дністровський), Кафа (сучасна Феодосія) та Бахчисарай. *«Загалом вихідці із Кримського ханства відрізняла критичність, вони порівняно нечасто «вклинювалися» в чужоземні традиції, вирізнялися зацікавленням у міжконфесійній полеміці й були відносно незалежними від усталених авторитетів, виявившись*

пізніше готовими до модернізму західного зразка» [7, с. 24].

Відзначимо кілька ілюстративних рис філософської спадщини Кримського ханства:

– Головними її напрямками були релігійно-правова думка (традиціоналізм); дискурсивне, раціональне ісламське богослов'я (калям) та містицизм (тасаввуф);

– Особливо популярними стали герменевтика, логіка та діалектика, з допомогою яких вирішувалося питання тлумачення текстів і генерації значення взагалі: «*Посткласична мусульманська філософія високо цінувала логіку і раціональний метод, називаючи авторитетних учених поняттям мухаккіун («ті, які підтверджують, перевіряють [думки попередників]»)*» [7, с. 91];

– Значного рівня розвитку досягла наука про основи права – ільм усуль аль-фікх. Герменевтичне забарвлення здобула її базова термінологія: «артикуляція», «смысл», «сигніфікація», «означуване», «зовнішнє», «похідне», «пріоритетне» тощо. Ця наука мала зв'язок з екзегетикою Корану та Сунни, різними галузями лінгвістики, а також логікою;

– Втіленням класичного енциклопедизму став феномен «збирання знань» та прагнення синтезу наук як дослідження співвідношення між загальними смислами як «корінням» і «розкиданими» поняттями як «гілками»;

– Однією з найдискутованіших тем в ісламській філософській думці є проблема божественних імен та властивостей, згаданих в священних текстах, таких як «знання», «могутність», «милість», «мудрість» тощо. Хоча водночас в Корані сказано, що «*немає нічого, потрібного Йому*» (Коран, 42:9) [8]. Ця проблема досліджується в різних вимірах: онтологічному, семантичному, логічному.

– Щодо особливостей мови, то «*арабське філософське мислення належить до категорії процесуальних, а не субстанційних (на відміну від європейського)*» [7, с. 20]. Наприклад, в арабській мові немає дієслова «є», тобто суб'єкт і предикат не отожднюються, а виступають в одній із можливих конфігурацій через дієслово кана («бути», букв. «був»). Тобто, певна дія, наприклад, «я пишу», виражається не через дієслово, а через стосунок суб'єкта до процесу: «я є той, хто пише»;

– Поняття «розуму» в цій традиції має не лише епістемологічний, а й моральний зміст (те саме слово водночас означає «прив'язь»);

– Відносно дослідженими кримськими мислителями є Абу Бакр Каландар, Шараф ад-Дін аль-Киримі, Мухаммад аль-Аккірмані, Селім Діване Киримли. Сфера їх інтересів широка: зокрема, онтологія, гносеологія, герменевтика, етика, антропологія.

Перший автор кримського походження, який писав релігійно-філософські твори, – **Шараф ад-Дін аль-Киримі (? – 1440)**. Його твір «Комен-

тар до маяка світочів» є тлумаченням спадщини авторитетів минулого. Ця праця з основ ісламського права (усуль аль-фікх) сприймається як «ісламська герменевтика», адже мусульманське право «фікх» перекладається як «розуміння». У даному контексті важливим є раціональне пізнання духовних істин, коли розум не суперечить релігійному закону, а навпаки робить людину більш відповідальною за індивідуальний спосіб його тлумачення. У цій книзі є проблема співвідношення чуттєвого і раціонального пізнання. Аль-Киримі зазначає, що «розум перебуває й у голові, й у серці», тобто поєднує логічні й емоційні засоби пізнання, він є т.з. «мислячою душею». Важливим є досягнення гармонії та розміреного зв'язку («ітгідаль») між розумом, як основою, і чуттями, як похідними, наслідком чого є розуміння своєї поведінки та здатність нести відповідальність за власні вчинки.

Ібрагім аль-Киримі або «Татарський шейх» (? – 1593). Його творчість має містико-філософський характер. Твір «Дарунки Всемилоствитого в пізнанні ступенів буття» є у національній бібліотеці Туреччини. Ця праця спрямована на вузьку аудиторію хальватійських суфіїв, у ній автор використовує автобіографічні сюжети з елементами «пророчих снів». Його цікавив шлях духовного розвитку крізь призму дванадцяти ступенів (атвар). При цьому ідея вдосконалення моральних рис людини пов'язана з розумом, а не із серцем.

Аль-Киримі конструє власну історіософську модель, в центрі якої перебувала Османська держава як єдиний легітимний захисник усієї ісламської громади. Він був чи не найвидатнішим суфієм Криму. Починаючи з 17 ст., його постать вважалася «святою» (уалі) в ісламському сенсі цього слова. Ібрагім аль-Киримі практикував екзегетику Корану [8] у вимірі доволі вільного тлумачення його окремих сур (глав), розвинув у цьому напрямку детальну термінологію, в межах якої розрізняв: тафсір – роз'яснення, таувіль – витлумачення, кашф – розкриття, істінбат – пояснення внутрішніх смислів. Він пропагував ідею взаємозв'язку між читанням та інтерпретацією істин Корану і самопізнанням людини.

Ілюстративним також є той факт, що «*Ібрагім аль-Киримі стає одним з наближених видатного полководця, хана Девлета I Герая (був ханом у 1551-1577 рр.), відомого своїм успішним походом проти Москви*» [7, с. 121]. Девлета I Герая можна вважати одним з ідеологів османізму. 1571 р. він спалив Москву за несплату данини, в результаті чого Московський цар присягнув йому на вірність.

Абу ль-Бака' аль-Кафауї (поч. 17 ст., Кафа – сучасна Феодосія). З ініціативи його батька в Кафі було споруджено нову мечеть, нині відому як Муфті-Джамі («мечеть муфтія»). Кафа тоді була в підпорядкуванні Османської імперії і називалася «другим» Константинополем. У середині

17 ст. тут було п'ять вищих навчальних закладів (медресе), про що згадував у 1666–1667 роках відомий османський мандрівник Евлія Челебі.

Аль-Кафауві став популярним автором, як мінімум через те, що його твори збереглися не лише в рукописах, а виходили друком, починаючи з другої половини 19 ст. Здобувши популярність в середині 17 ст., він їде до Стамбула і при султанському дворі займається письменницькою та викладацькою діяльністю. Похований в Стамбулі.

Аль-Кафауві залишив по собі доволі велику спадщину: коментар до містико-релігійної поеми аль-Бусірі аль-Бурда; містичний трактат «Подарунок заспраглому»; велику енциклопедію Кітаб аль-Кулліят («Книгу загальних понять»). Тут розтлумачено понад три тисячі найуживаніших у тогочасній науці понять з філософії, етики, ісламського права, екзегетики, мовознавства, природничих наук тощо. У цього твору є чимало перевидань, а його рукопис обрамлений золотом, що свідчить про високу цінність та популярність.

Мухаммад аль-Кафауві (кін. 17 ст. – 1754/1755 – Кафа (сучасна Феодосія). Він досліджував спадщину Авіценни (Абу 'Алі Ібн Сіні), одного з найбільш шанованих авторів у посткласичний період мусульманської філософії. Універсальною стала запропонована ним система градації буття на «обов'язково існуюче», «існуюче в можливості» та «необхідне». Також Авіценна започаткував фундаментальну дискусію про співвідношення субстанції та акциденції, сутності та існування тощо. Вивчення його спадщини формувало велику коментаторську традицію (коментарі, глоси, примітки, глоси на глоси тощо) [9]. Зацікавлення онтологією Ібн Сіні, спроба подати її в зрозумілому та спрощеному вигляді, на протигагу коментаторській традиції, була сміливим і новаторським кроком у напрямку модернізації давньої інтелектуальної традиції.

У 18 ст. в Османській імперії офіційно з'явилося книгодрукування, почали імплементуватися певні «прозахідні» реформи та розпочався процес критичного перегляду усталених філософських традицій. До цієї тенденції долучився і Мухаммад аль-Кафауві, релігійно-філософська спадщина якого налічує більш ніж два десятки творів. Його можна вважати одним з найвідоміших представників «ісламського просвітництва» 18 ст. Мухаммад аль-Кафауві, що був автором десятків праць у галузі каляму, особливу увагу приділяв категоріальному аналізу, досліджувати проблеми намагався формулювати радше у «філософському», ніж «теологічному» дусі, хоча розмежування цих понять є доволі умовним в межах ісламської традиції. Інтуїтивізму в дослідженнях він протиставляв текстуалізм та загалом плекав ідеали нової раціоналістичної парадигми, «яка, на жаль, так і не була повноцінно розкрита ні в Кримському ханстві, ні в Османській імперії» [7, с. 371].

Мухаммад аль-Аккірмані (пом. 1761 – Білгород-Дністровський (Аккерман). Він був вченим-радником султанського двору в Константинополі, суддею в Мецці. Відійшов від традиційного каляму в бік більш самостійного мислення, в результаті чого став одним з найвідоміших османських інтелектуалів 18 ст. та мав багато видатних учнів. Також був послідовником Авіценни, хоча й критично переосмислював класичну традицію. У процесі переосмислення усталених цінностей прийшов до потреби писати національною мовою, відтак свою працю про свободу волі, де обґрунтував своєрідний етичний індивідуалізм, написав уже османською, а не арабською мовою. Значною мірою його творчість була вершиною розвитку раціоналізму в Кримському ханстві, що стало підґрунтям для нового бачення релігійної сфери.

'Абд Аллага аль-Кафауві, Ахмад аль-Кафауві, Кутб ад-Дін аль-Киримі. Їх творчість репрезентує завершальний етап розвитку Кримського ханства. Основний предмет їх інтересу – це проблеми витлумачення, пошуку смислу, співвідношення слова і значення, слова і смислу, розуму і тексту, генези категорій, визначення контексту та обсягу різних понять, побудови ієрархічного тезаурусу з різних галузей раціональних наук тощо. Варто відзначити, що вивчення цих питань здійснювалося все-таки в нормативно-правовому річищі коранічного поняттєвого апарату. Тому в підсумку ця традиція так і не виокремилася у самостійну галузь знання, хоча вона й містила великий герменевтичний потенціал, який значною мірою випередив дискусії навколо тексту як знакової системи, які постали перед європейською філософською думкою лише у 20 ст.

Ще одна духовно-інтелектуальна традиція Кримського ханства була представлена **суфізмом** та репрезентована в творчості кримських авторів 17–18 ст. У цей період інтелектуальне життя Османської імперії рухалося в напрямі свого політичного декадансу, тож з'явилося більше нових шляхів розвитку духовного життя, наприклад, «у цей же період розквітає кадзіаделізм, значно еволюціонує суфізм, з'являються нові інтерпретації логічних та епістемологічних теорій» [7, с. 278].

Одним із найцікавіших авторів, які творили на поч. 17 ст., був кримський містик та поет **Абу ль-Файд аль-Кафауві (2 пол. 16 ст. – Кафа)** Основний твір – «Сади найкращих з-поміж сутностей повідомлень». Мислитель був придворним поетом кримського хана Газі Бора Герая (1588–1596 pp., 1596–1607 pp.), жив у Стамбулі, належав до хальватійського тарікату, є автором сотень поетичних творів та шести праць, присвячених здебільшого суфійській практиці, цікавився етикою у її прикладному, індивідуально-особистісному вимірі.

Селім Діване Киримлі (кін. 17 ст. – пом. 1757 р.) Ключовий текст – «Путівник для знавців»

присвячений «внутрішнім» і «зовнішнім» шляхам Богопізнання. Його постать і праці є доволі ґрунтовно вивчені, адже були надруковані не лише оригінали його праць, написані староосманською, а й переклади сучасною турецькою мовою. Він був студентом одного з константинопольських медресе, працював помічником судді у Боснії, цікавився суфізмом і в результаті став одним з найвидатніших ісламських вчених посткласичного періоду.

Філософські особливості суфійської екзегетики репрезентовані також у творчості **Хаміда ‘Бі-нува’ Киримі (пом. 1771/1772 р.)**, який має кримське походження, освіту здобув у Стамбулі, а в турецькому місті Текірдаг був шейхом у текіє. Твір його «Милостивий піднісся над трон» є тлумаченням сур Корану. Також лінія містичного світобачення представлена в творчості **‘Абд аль-Бакі аль-Хіджабі (пом. 1822 р.)**, який є мислителем пізнього посткласичного періоду.

Висновки. У процесі дослідження ісламської релігійно-філософської думки в Кримському ханстві простежується тенденція, згідно з якою *«ця духовна спадщина може бути представлена у вигляді цілісної інтелектуальної традиції, де одні автори йшли шляхами попередників і, діючи вже в нових умовах, докладали власних зусиль для розвитку нових варіацій знання»* [7, с. 367]. Мета-контекстом, в якому розвивалися кримські автори, було інтелектуальне життя Османської імперії, яке рухалося у напрямку модернізації ісламського світу за західним зразком. Універсальний горизонт їхніх зацікавлень – раціональні науки, а також звернення до сакральних текстів.

Чи не найбільш зрілим виміром розвитку інтелектуальної традиції Кримського ханства можна вважати **калям**, тобто ісламську дискурсивну теологію, яка покладалась на герменевтичну та логічну методологію. У калямі поєднана метафізична частина, що присвячена питанню божественного буття, та, з іншого боку, – енциклопедичний підхід.

Вихідці із Кримського ханства відзначалися значним рівнем мобільності, через що їхні надбання швидко включалися в інтелектуальні процеси за межами Криму. Завдяки цьому можна говорити про їхню значущість не лише в регіональному, а й в загальному контексті. Релігійно-філософську спадщину Кримського ханства можна вважати однією з найбільш динамічних традицій посткласичної ісламської філософської думки, адже ґрунтовна обізнаність із класикою поєднувалася тут з новаторськими інтелектуальними підходами. Кримське ханство було одним із потужних центрів ісламського духовного й інтелектуального життя того періоду. *«Генеруючи нові смисли, релігійно-філософська традиція Кримського ханства зробила свій внесок у подальший розвиток ідеології тюрксько-мусульманських суспільств, зокрема постосманського простору»* [7, с. 374].

Особливий потенціал має дослідження цієї спадщини в контексті російсько-української війни, коли одним з наших викликів є здатність шукати шляхи порозуміння зі східними народами, духовним ключем до сердець яких може стати наше глибинне знайомство з кримською філософією [10]. Цей досвід з одного боку зближує нас з численними ісламськими країнами, а з іншого – розширює горизонти власної ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримськотатарський національний рух у 1917–1920 рр. за архівами комуністичних спецслужб / Упоряд. Іванець А., Когут А. К. : К.І.С., 2019. 448 с. URL: <https://cdvr.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/Krym-1917-1920-SBU.pdf>
2. Якубович М. Іслам в Україні : історія і сучасність / Михайло Якубович ; Український центр ісламознавчих досліджень. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2016. 264 с. URL: https://moodle.znu.edu.ua/pluginfile.php/1072820/mod_resource/content/1/Islam_v_Ukraini_istoriia_i_suchasnit.pdf
3. Ісмаїлов С., Козловський І., Халіков Р., Якубович М. Іслам : енциклопедичний словник. Видавництво : Видавець Руслан Халіков, 2021. 432 с.
4. Козловський І. Гідність – це правдивість / Ігор Козловський. Київ : Дух і Літера, 2024. 88 с.
5. Халіков Р. Форми і наслідки раціоналізації релігійних традицій : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук / Руслан Халікович Халіков ; Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2014. 18 с.
6. Крим : шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. 456 с. URL: <http://history.org.ua/Libria/UA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf>
7. Якубович М. Філософська думка Кримського ханства. К. : Комора, 2016. 448 с.
8. Коран : переклад смислів українською мовою / переклад з арабської мови, передмова й коментарі Михайла Якубовича. – Рівне : Волинські обереги, 2020. 595 с.
9. Авіценна. Книга спасіння : логіка, фізика, метафізика / Абу Алі Ібн Сіна (Авіценна) ; передмова, переклад з арабської й коментарі Михайла Якубовича. Київ : Темпора, 2020. 591 с.
10. Раджі аль-Фарукі І. Сутність ісламської цивілізації. – пер. Ольги Тимчишин – Рівне : Міжнародний Інститут Ісламської Думки, 2021. 46 с. URL: <https://iiit.org/wp-content/uploads/UKRAIN1-1.pdf>